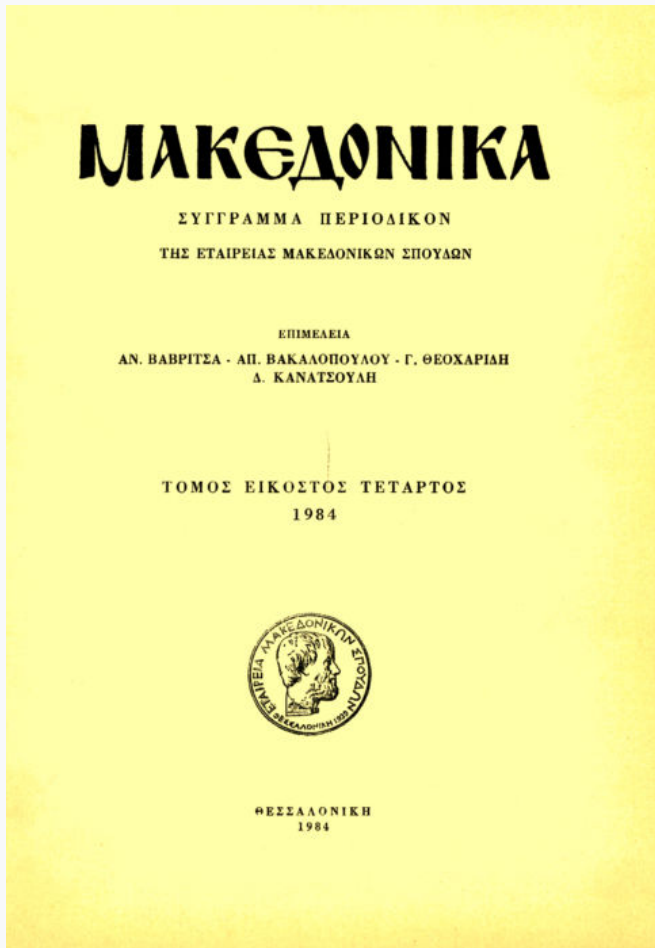

Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Σχετικά με την ονομασία της παλιάς
Μητροπόλεως της Έδεσσας

Ευθ. Ν. Τσιγαρίδας

doi: [10.12681/makedonika.272](https://doi.org/10.12681/makedonika.272)

Copyright © 2014, Ευθ. Ν. Τσιγαρίδας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιγαρίδας Ε. Ν. (1984). Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας. *Μακεδονικά*, 24(1), 257-261. <https://doi.org/10.12681/makedonika.272>

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Στην πόλη της Έδεσσας, δίπλα στο μητροπολιτικό μέγαρο, σώζεται, με πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις, που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή, ο παλιός μητροπολιτικός ναός, αφιερωμένος σήμερα στην Κοίμηση της Θεοτόκου¹. Στο ναό αυτό είχα την ευκαιρία να εντοπίσω σημαντικές τοιχογραφίες του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα, που διατηρήθηκαν κάτω από κονιάματα των χρόνων της ύστατης τουρκοκρατίας².

Πρόσφατα ο συνάδελφος Αθαν. Παπαζώτος³ ταύτισε το ναό αυτό με το βυζαντινό ναό της Παναγίας Γαβαλλιωτίσσας, που υπήρχε στη βυζαντινή πόλη της Έδεσσας και αναφέρεται σε έγγραφα της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγ. Όρους⁴.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που περιέχονται στα έγγραφα αυτά και τις απόψεις που διατύπωσε ο Παπαζώτος, ο ναός αυτός κτίστηκε «...εντός του περικλήτου κάστρου) τ(ων) Βοδεν(ών)...» από τον Θωμά Πρελιούμποβιτς και τη σύζυγό του Μαρία Αγγελίνα, Δούκαινα Παλαιολογίνα, στα 1360-1365⁵.

Στην ταύτιση του ναού της Παναγίας Γαβαλλιωτίσσας με την παλιά

1. Για το ναό αυτό βλ. Νικ. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 16-17, και Ε. Τσιγαρίδα, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Μακεδονίας, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, 487-489.

2. Οι τοιχογραφίες αποκαλύφθηκαν από τον υπογραφόμενο το 1971. Οι εργασίες καθαίρεσης των κονιαμάτων άρχισαν το 1972 κάτω από την επίβλεψη του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου. Οι εργασίες συντηρήσεως των τοιχογραφιών διακόπηκαν το 1975 και επαναλήφθηκαν το 1982 και 1984 από συνεργείο της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Βλ. σχετ. ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, Β3, 737.

3. Θ. Παπαζώτου, Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλλιωτίσσης στα Βοδενά, «Κληρονομία» 13 (1981) 509-516. Πρβλ. V. Kravari, La Macédoine Occidentale aux XIIIe-XIVe siècles (διδασκαρική διατριβή τρίτου κύκλου του Πανεπιστημίου Paris I-Sorbonne), Paris 1982, σ. 193.

4. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachrysanthou, Archives de l'Athos, Actes de Lavra, III, Paris 1979, αρ. 146 και 147.

5. Actes de Lavra, III, ό.π., αρ. 146, στ. 17-18 και 28. Παπαζώτος, Βοδενά, ό.π., σ. 509 κ.ε. Πρβλ. Kravari, Macédoine, ό.π., σ. 193. Η μονή και η περιουσία της, στην οποία εκτός από τα κτήματα περιλαμβάνονται επίσης κινητά αντικείμενα—εικόνες, λειτουργικά βιβλία, σκεύη κ.ά.—δωρίζεται από το Θωμά Πρελιούμποβιτς και τη γυναίκα του στα 1375 στη μονή της Λαύρας. Actes de Lavra, III, σ. 105, αρ. 147.

Μητρόπολη της Έδεσσας ο Παπαζώτος¹ βασίστηκε, όπως φαίνεται από τη μελέτη του, μόνο στη σημερινή επωνυμία του ναού ως ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, την οποία αναφέρει στη δημοσίευσή μου στο Αρχαιολογικό Δελτίο, χωρίς να λάβει υπόψη του τη γνωστή μέχρι σήμερα βιβλιογραφία γύρω από το ναό. Ειδικότερα ο Παπαζώτος δεν έλαβε υπόψη στη μελέτη του όχι μόνο την παράδοση, που είναι σαφέστατη όσον αφορά την επωνυμία του ναού, αλλά και γνωστά ιστορικά στοιχεία, καθώς και αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία θα τον απέτρεπαν από μια τέτοια ταύτιση.

Σύμφωνα λοιπόν με την παράδοση ο σημερινός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Έδεσσα ήταν αρχικά αφιερωμένος στην του Θεού Σοφία². Στα χρόνια όμως της τουρκοκρατίας, και ειδικότερα στις αρχές του 16ου αιώνα, ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Β΄ αποφάσισε να μετατρέψει σε τουρκικά τεμένη όλους τους ναούς που τιμώνταν στο όνομα της του Θεού Σοφίας. Προκειμένου να αποφευχθεί η πράξη αυτή στην Έδεσσα, οι πρόκριτοι της πόλεως αποφάσισαν να επιχρίσουν τις τοιχογραφίες του ναού, να κρύψουν στη γη τα ιερά σκεύη, να περιτοιχίσουν με υψηλό περίβολο το ναό και να τον μετονομάσουν σε ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Παρόμοιος κίνδυνος παρουσιάστηκε επίσης, σύμφωνα με την παράδοση, γύρω στα 1781, ο οποίος αποτράπηκε με δωροδοκία των τουρκικών αρχών.

Η παράδοση αυτή για ύπαρξη ναού της του Θεού Σοφίας στην Έδεσσα και η ταύτισή του με το μητροπολιτικό ναό της πόλεως, το σημερινό δηλαδή ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, βεβαιώνεται και από ιστορικά στοιχεία. Σε έγγραφο του έτους 1686 της αρχιεπισκοπής Αχριδών³ αναφέρεται ότι η εκλογή του μητροπολίτη Γρεβενών Γερμανού ως αρχιεπισκόπου της Α΄ Ιουστινιανής-Αχριδών έγινε στην Έδεσσα «...εν τη αγιωτάτη Εκκλησία της Υπεραγίας ημών Θεοτόκου της επονομαζομένης Αγίας Σοφίας της Μητροπόλεως Βοδενών...».

Πέρα όμως απ' αυτό, το σημαντικότερο στοιχείο, που αναντίρρητα επιβεβαιώνει την ταύτιση του ναού της παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας—του σημερινού δηλαδή ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου—με το ναό της του Θεού Σοφίας, και όχι με το ναό της Παναγίας της Γαβαλλιώτισσας, προκύπτει από την παράσταση των κτητόρων (πίν. 1,α), που σώζεται στο ναό.

1. Παπαζώτος, ό.π., σ. 516.

2. Βλ. σχετ. Ευστ. Στουγιαννάκη, Έδεσσα, η Μακεδονική, εν τη Ιστορία, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 237-239 και 274. Πρβλ. και Γεωργίου Δ. Γεωργιάδου, Ιστορικά στιγμιαί εν τω παλαιώ μητροπολιτικώ ναώ Εδέσσης, «Εδεσσαϊκά Χρονικά», Β΄ τεύχ. 7 (1974) 32-36.

3. Αρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος, εν Κωνσταντινουπόλει 1905, σ. 789, αρ. 1496. Πρβλ. Στουγιαννάκη, ό.π., σ. 238-239.

Η παράσταση αυτή, που αποκαλύφθηκε στη νότια όψη του ΝΔ πεσσοτόιχου του ναού, απέναντι ακριβώς από τη νότια είσοδο, ανήκει στην εικονογράφηση του ναού που χρονικά τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα. Στην παράσταση αυτή, που δεν σώζεται πλήρης, εικονίζονται αριστερά ο κτήτορας με τα παιδιά του (πίν. 3) να προσφέρει το ομοίωμα της εκκλησίας στο Χριστό (πίν. 1β, 2), που εικονίζεται δεξιά. Ειδικότερα ο Χριστός, από τον οποίο λείπει το επάνω μισό της κεφαλής και το δεξί μισό του στήθους, εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, σε στάση μετωπική προς το θεατή, κρατώντας στο αριστερό χέρι κλειστό ειλητάριο. Αντίθετα ο δωρητής (πίν. 3) εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων κρατώντας στα προτεταμένα προς το Χριστό χέρια το ομοίωμα της εκκλησίας (πίν. 1α, 4)¹. Από το δωρητή σώζεται μόνο το τμήμα από το στήθος και πάνω, αλλά και αυτό κατεστραμμένο, κυρίως στο πρόσωπο (πίν. 3). Απ' ό,τι διατηρείται στο πρόσωπό του φαίνεται πως ο φυσιογνωμικός τύπος του κτήτορα ανήκει σε ώριμο άνδρα (πίν. 3), που έχει πλατύ μέτωπο, μεγάλα μάτια με σαθωτά φρύδια και μακριά μαλλιά. Φοράει απλό, λευκό ένδυμα, χωρίς διακριτικά στοιχεία ευγενείας ή αξιώματος.

Μπροστά στα πόδια του δωρητή εικονίζονταν δύο παιδιά όρθια, σε στάση δέησης προς το Χριστό, φορώντας μακρύ χειριδωτό χιτώνα (πίν. 4α). Από τις μορφές αυτές των παιδιών διακρίνονται σήμερα καλά η πρώτη, που σώζεται από το ύψος των ώμων και κάτω, ενώ από τη δεύτερη διατηρήθηκαν τα πέλματα των ποδιών και το κατώτατο τμήμα του ρούχου, που πέφτει βαριά, σε κάθεταις πτυχές.

Από τα στοιχεία της κτητορικής παράστασης και ιδιαίτερα από το γεγονός ότι το ομοίωμα του ναού προσφέρεται στο Χριστό συνάγεται ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος εξαρχής σ' αυτόν. Μάλιστα τα ίχνη της επιγραφής, (Η ΣΟΦΙΑ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ, που σώζονται εκατέρωθεν της κεφαλής του Χριστού (πίν. 1β, 2), επαληθεύουν την παράδοση και επιβεβαιώνουν τα ιστορικά στοιχεία για αφιέρωση του ναού στη *Σοφία του Θεού*.

Έτσι η κτητορική παράσταση μαζί με την επιγραφή, που συνοδεύει την απεικόνιση του Χριστού, αποκλείουν ανεπιφύλακτα την άποψη που διατύπωσε ο Παπαζώτος², σύμφωνα με την οποία ο σημερινός ναός της παλιάς Μητρόπολης Εδέσσης ήταν αφιερωμένος στην Παναγία Γαβαλλιώτισσα. Αυτό άλλωστε πρέπει να αποκλειστεί και για το λόγο ότι ο ναός της Παναγίας της Γαβαλλιώτισσας, που ανήγειρε ο δεσπότης Θωμάς Πρελιού-

1. Το ομοίωμα της εκκλησίας, στο τμήμα που σώζεται στην παράσταση των κτητόρων, παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με το αντίστοιχο σωζόμενο τμήμα του ναού. Δυστυχώς στο ομοίωμα του ναού, όπως και στον ίδιο τό ναό, λείπει ο νάρθηκας, γεγονός που μας στερεί στοιχεία για την ορθή αποκατάσταση των όψεων του νάρθηκα.

2. Παπαζώτος, ό.π., σ. 516.

μποβιτς και η γυναίκα του Μαρία Παλαιολογίνα φαίνεται πως λειτούργησε ως καθολικό μοναστηριού¹.

Πολύ περισσότερο αποκλείεται η ταύτιση της εικονιζόμενης ανδρικής μορφής στην παράσταση των κτητόρων με το Θωμά Πρελιούμποβιτς, ο οποίος στις μέχρι τώρα γνωστές απεικονίσεις του² εικονίζεται πάντα μαζί με τη γυναίκα του Μαρία Παλαιολογίνα, γεγονός που δεν παρατηρείται στην κτητορική παράσταση της παλιάς Μητροπόλεως Εδέσσης. Στην παράσταση αυτή η εικονιζόμενη ανδρική μορφή συνοδεύεται από δύο παιδιά, στοιχείο που δεν συνδυάζεται με την οικογένεια του Θωμά Πρελιούμποβιτς και της Μαρίας Παλαιολογίνας, που ήταν, όπως φαίνεται, άτεκνοι³.

Ανακεφαλαιώνοντας συμπεραίνουμε ότι ιστορικά στοιχεία και αρχαιολογικά δεδομένα έρχονται να επιβεβαιώσουν την παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο ναός της παλιάς μητροπόλεως της Έδεσσας, που σήμερα τιμάται στη μνήμη της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ήταν αφιερωμένος στην του Θεού Σοφία, και να αποκλείσουν συνεπώς την ταύτιση με το ναό της Παναγίας Γαβαλλιώτισσας, που πρέπει να αναζητηθεί σε άλλη θέση⁴.

ΕΥΘ. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

1. Στο έγγραφο 147 της Λαύρας χαρακτηρίζεται ως «μοναστήριν... την Γαβαλιώτισσαν». Actes de Lavra, III, ό.π., σ. 147. Πρβλ. και Actes de Lavra, IV, σ. 152, και Κ r a v a r i, Macédoine, σ. 193. Δεν γνωρίζουμε εάν ο ναός της παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης χρησιμοποιήθηκε από της ιδρύσεώς του ως έδρα του επισκόπου «Βοδενών και Σθλανίτζης». Αυτό πρέπει να συνδέεται με τη μεταφορά της έδρας του επισκόπου από τη Σθλάνιτσα στην Έδεσσα, που τοποθετείται πριν από το τέλος του 14ου αι. Βλ. σχετ. Γ. Τ ο υ σ ί μ η, Επισκοπικός κατάλογος Μητροπολιτών Εδέσσης, «Εδεσσαϊκά Χρονικά» Α΄-τεύχ. 2 (1972) 5-17 και Κ r a v a r i, Macédoine, σ. 144.

2. Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς, σύμφωνα με την άποψη που διατύπωσε ο Ξυγγόπουλος, αναγνωρίζεται σε εικόνα της αλιστίας του Θωμά, που χρονολογείται στην περίοδο 1367-1383, και η οποία φυλάσσεται στο Σκευοφυλάκειο της μονής της Μεταμορφώσεως των Μεταώρων. Βλ. σχετ. Α. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Νέαι προσωπογραφίες της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Δ΄ (1964-1965) 53-70, πίν. 18-23, και κυρίως πίν. 22 α-β. Ο ίδιος εικονιζόταν επίσης, μαζί με τη γυναίκα του Μαρία Παλαιολογίνα, στο δίπτυχο που βρίσκεται σήμερα στην Cuenza της Ισπανίας. Στο δίπτυχο αυτό το πορτραίτο του Θωμά Πρελιούμποβιτς είναι κατεστραμμένο. Βλ. σχετ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 53, υποσ. 2, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία για το δίπτυχο αυτό. Πρόχειρα βλ. απεικόνιση του διπτύχου στους Κ. W e i t z m a n n, M. Chatzidakis, Krsto Miatev, Sv. Radojčić, Friihe Ikonen, Sofia-Belgrade 1972, πίν. 196-197.

3. Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα φαίνεται πως δεν είχαν παιδιά, βλ. σχετικά Β. F e r j a n c i ć, Desj, oti u Vizantiji i juznoslovenskim zemljama, Belgrade 1960, σ. 25 κ.ε.

4. Η Κράβαρη, παρά τις σαφείς πληροφορίες των εγγράφων αρ. 146 και 147 της Λαύρας, διατύπωσε την άποψη ότι ο ναός μπορεί να αναζητηθεί έξω από την Έδεσσα, στο χωριό Εκκλησοχώρι, όπου σώζεται εκκλησία που επονομάζεται Καβαλλιώτισσα, αλλά τιμάται στη μνήμη της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Βλ. Κ r a v a r i, Macédoine, σ. 193.

β. Παλιά Μητέριολη Εδέσσης.
Ο Χριστός από την παράσταση των κητόρων.

α. Παλιά Μητέριολη Εδέσσης.
Η παράσταση των κητόρων.

Παλιά Μητρόπολη. Ο Χριστός από την παράσταση των κητόρων. Λεπτομέρειες.

Παλιά Μητροπόλη Εδέσσης. Ο κτήτορας από την παράσταση των κτητόρων.

Παλιά Μηρόβουλη Εδέσσης. Το ομοίωμα του ναού από την παραστάση των κτηρίων.

SUMMARY

Euthimios Tsigaridas, With reference to the nomination of the Old Metropolis of Edessa.

This article was motivated by the article of Ath. Papazotos, in which he identified the Byzantine church of Panaghia Gavalliotissa in Edessa, founded by Thomas Prelioubovitch and his wife Maria Palaeologina, with the church of the Old Metropolis of Edessa, dedicated today to the Assumption of Virgin Mary. Nevertheless, according to historical evidence of the 17th cent., it is proved that the church of the Old Metropolis was dedicated to God's Wisdom (Sophia tou Theou). This is confirmed by the representation of its founders, which belongs to the church's illustrations of the third quarter of the 14th cent. (Pl. 1a,β). It shows the founder (Pl. 3)—who does not identify with Thomas Prelioubovitch—and his two children, dedicating the church's effigy, carrying the name God's Wisdom (Pl. 1β,2), to Jesus Christ.